

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) "18"

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ ТА СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЇХНЬОЇ ЧИСЕЛЬНОСТІ У 1792 – 1900 РОКАХ

Лавер О.Г. (Ужгород)

В статті розглядається питання переселення українських козаків на Північний Кавказ та аналіз їхньої чисельності у 1792 – 1900 роках. Вивчається питання людських втрат ворогуючих сторін в роки Кавказької війни (1801 – 1864 роки).

Ключові слова: Українське козацтво, Кубанське козацтво, Людські втрати в Кавказькій війні.

День 5 червня є, без сумніву, «чорним днем» календаря української історії, адже саме тоді – 5 червня 1775 року війська царського генерала Текелія ліквідували Запорізьку Січ, а ще через місяць – 5 серпня 1775 року вийшов маніфест Катерини II «Об уничтожении Запорожской Сечи и причислении оной к Новороссийской губернии» [1].

Через більше, ніж 230 років після цієї сумної події проглядаються обставини, через які царський уряд пішов на ліквідацію Січі:

1. До 1774 року Запорізька Січ була тим бар'єром, який відгороджував Російську імперію від Османської імперії та Речі Посполитої. Після завершення російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. кордони Росії та Туреччини значно зрушилися на південь і Запоріжжя виявилось в російському тилу. Річ Посполита занепадала і знаходилась на етапі її розділів, які призвели врешті-решт до її ліквідації як держави.

2. Підтримка українським козацтвом повстання О. Пугачова. Відомо [2], що навесні 1774 року понад 1 тис. українських козаків, які в складі каральної експедиції генерала Бібікова були послані на придушення повстання Пугачова, перейшли на бік повстанців. В січні 1774 року пугачовські полковники Ємельянов і Стодола агітували запорожців приєднатися до повстання, що мало наслідком заворушення у Старій Самарі [3, с.133].

3. Постійні збройні сутички запорожців з сербськими поселенцями Нової Сербії та Слов'яно-Сербії.

4. Слаба військова дисципліна серед запорожців. Відомо [3, с. 136-137], що в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. взяло участь 7 тис. запорізьких козаків, з яких 1 тис. була нагороджена російськими орденами і медалями. Але правдою є також і те, що після початку (25 вересня 1768 р.) російсько-турецької війни, в грудні 1768 р. відбулося повстання в Корсунському курені, в січні 1769 р. козаки полишили кордони, в результаті чого кримські татари прорвалися на Україну [4, с.305]. Частина козаків ві-

дмовлялася йти на війну, а ті, що були на війні – повставали проти старшини [3, с.133].

5. Масова втеча кріпаків на Запоріжжя. Якщо в 1768 – 1774 рр. на Запоріжжя втекло 3.405 селян чоловічої статі, то тільки в 1775 році на Січ втекло 5.393 селян [3, с.135].

Після розформування Січі, колишній старшині були надані права російського дворянства, а рядовим козакам було дозволено вступати в гусарські, або драгунські полки, чи селитися в будь-якому місті Російської імперії в якості особи – платника податків [5]. На Січі був поставлений в якості гарнізону Донський козацький Сулимський полк, а в навколишніх поселеннях стояли російські піхотні полки, кавалерія та артилерія. Репресованими були тільки три керівники Січі – кошовий П.Калнишевський, суддя П.Головатий та писар І.Глоба, які були звинувачені в таємних зносинах з турецьким султаном та заслані в різні монастирі [1; 4, с. 303 - 306]. Запорізькі клейноди, військова документація були вивезені в Петербург.

Не бажаючи коритися російській військовій силі, частина запорожців (5 тис. чоловік), обравши похідним отаманом Ляха (який, за твердженням деяких російських істориків, був за походженням польським шляхтичем) прослизнула на чайках повз російські військові пости і вийшла в Чорне море [5]. Припливши до гирла Дунаю, вони перейшли в підданство до турецького султана і заснували Задунайську Січ.

Після цього Запорізька Січ була зруйнована російськими військами: були знищені всі укріплення та житлові будинки, знищені були навіть пам'ятники на могилах та склепи [5]. Військові землі Запоріжжя були передані в Новоросійську та Азовську губернії, а потім – в приватні руки. Упродовж 1776 – 1782 рр. в приватні руки перейшло 42,1 % запорізьких земель [6, с.121], причому великі земельні володіння одержали російські князі Прозоровський, В'яземський та французький емігрант Поліньяк [5].

Проте не всі козаки емігрували до Туреччини. В російському підданстві залишилися і

тис. запорожців [1], і хоча після ліквідації Січі частина з них розбрелась по території теперішньої України, все ж таки величезна більшість козаків та членів їх родин залишилися на колишніх запорізьких землях. Так, в 1776 році на території колишньої Запорізької Січі нараховувалось 72 тис. чоловік населення, які проживали в 70 поселеннях та в 1600 зимівниках [6, с. 121].

Слід додати, що запорожці складали дуже незначний відсоток тодішнього українського

населення. В 1733 році їх нараховувалось 7.268 чоловік, потім кількість запорожців зросла до 13 тис. чоловік, в 1775 році їх нараховувалось 17 тис. чоловік [1], а з членами сімей – понад 70 тис. чоловік. І це в той час, коли українське населення тільки Лівобережної України за даними III ревізії (1762 – 1763 рр.) складало понад 2,5 млн. чоловік [6, с. 424].

I. Чорноморське козацтво. Служба на Кавказі.

Прошло зовсім небагато часу і російський уряд зрозумів, яку велику помилку було допущено: Південь України було залишено без військової сили. Частинами стали повстання кримських татар та ногайців, яких підтримувала Туреччина. В Криму два повстання (березень та жовтень 1777 р.) були придушені російськими військами [4, с. 313 – 314]. Повстання кубанських ногайців у 1777 – 1778 рр. придушував сам О.В.Суворов. За деякими даними, тоді було вбито 12 тис. ногайців [7]. Після повстання 1782 року в Криму російські війська остаточно окупували півострів і 8 квітня 1783 року було видано маніфест про приєднання до Росії Криму, Тамані та Кубанського краю [4, с. 315]. Прагнення російського уряду переселити кубанських ногайців в степи Заволжя та Зауралля, викликало повстання, придушувати яке доручили тому ж О.В.Суворову. Першого жовтня 1783 року ногайці були розбиті Суворовим в урочищі Керменчик і, втрапивши 2 тис. вбитих та 4 тис. полонених, втекли в гори [4, с. 316]. В результаті чого Кубанський край обезлюдів. Якщо на початку 1783 року на Кубані кочувало 100 тис. ногайців (в тому числі 55,9 тис. осіб чоловічої статі) [6, с. 125], то через 2 роки – в 1785 році, на Кубані проживало всього 248 татар чоловічої статі в м.Тамань, а всі інші населені пункти лежали в руїнах [6, с. 126].

Імператриця Катерина II маніфестами від 5 травня 1779 р. та 27 квітня 1780 р. зверталася до козаків Задунайської Січі з проханням повернутися в рідний край, обіцяючи дати кожному з них землю та службу за російськими чинами [8]. Та задунайці додому повертатися не хотіли. Після придушення повстань кримських татар і ногайців Г. Потьомкін почав формувати команди з колишніх запорожців [4, с. 323]. Перше запрошення до колишніх запорожців поступити на російську військову службу датується 1.07.1783 року, але козаки йшли туди неохоче. Тому російський уряд вирішив створити на півдні України альтернативне козацтво. В 1785 році було створено Бугський козацький полк чисельністю 1.500 козаків [4, с. 323], який було розгорнуто 3 липня 1787 року в козацький корпус, на базі якого 12 листопада 1787 року було створено Катеринославське козацьке військо чисельністю 17,5 тис.

козаків (10 полків), а разом з членами їх родин – понад 50 тис. чоловік [9, с. 137; 10, с. 986]. Ядро війська склали 4 полки донських козаків [4, с.324], а решту козаків склали однодвірці, поселені в Катеринославській губернії по колишній Українській лінії. Оскільки чергова російсько-турецька війна почалася 13 серпня 1787 року, то формування Катеринославського козацтва завершилося через три місяці після її початку.

Щодо колишніх запорожців, то Г. Потьомкін побажав створити з них козацьке військо на зразок Донського. Але в 1787 році минуло вже 12 років з часу ліквідації Запорізької Січі і переважна більшість запорожців, які не втекли за Дунай, встигла «працевлаштуватись». Багато запорожців влаштувалися річниками та перевізниками на Дніпрі [4, с. 306], ще більше пішло у збройну охорону до таврійських поміщиків, моряками в причорноморські міста і т.д. У військові частини колишні запорожці не йшли, оскільки їм не імпонувала жорстка дисципліна військових частин російської регулярної армії [1]. В жовтні 1787 року Г. Потьомкін залучив козацьких ватажків Сидора Білого та Антона Головатого з метою активного вербування колишніх запорожців у військові команди. На той час секунд-майор Сидір Білий був предводителем Херсонського дворянства, а секунд-майор Антон Головатий – капітаном земської поліції в Новомосковську [1]. Проте запорожці у військові команди не йшли, і вже 12 жовтня 1787 року Г. Потьомкін дозволив набирати «охотников из свободных людей». На кінець 1787 року назбирали ледве 600 чоловік [1]. Проте потреба у військовій силі була настільки великою, що вже 14 січня 1788 року Катерина II видає наказ про створення Війська вірних козаків, а Г. Потьомкін особистим листом від 31 січня 1788 року гарантував козакам нового війська надання землі на Тамані. Це справило враження на козаків і їхня чисельність зросла до 2 тис. чоловік [4, с. 324]. У новому війську було збережено запорізький поділ на 38 куренів. Кошовим було призначено Сидора Білого, він же очолив пішу команду козаків, Захарій Чепіга очолив кінну команду, а військовий суддя Антон Головатий – флотилію. Г. Потьомкін став «верховним гетьманом» [4, с. 324]. 27 лютого 1788 року О.В.Суворов в урочистій обстановці влас-

норучно вручив С. Білому, А. Головатому та З.Чепізі клейноди Запорізької Січі, які були конфісковані у 1775 році. Цим самим була підтверджена нерозривна єдність Запорізького війська з Військом вірних козаків. Саме після цього в новостворене військо пішли колишні запорожці та інші бажаючі і вже в 1789 році на війну з турками було виставлено 3 кінні та 3 піших полки [5].

Стосовно назви, то вже в листопаді 1788 року в документах князя Г. Потьомкіна з'являється вираз "чорноморські козаки", а в грудні 1788 року мова вже йде про "Чорноморське козацьке військо". Повна назва нового війська звучала так: "Ея Императорского Величества войско верных Черноморских казаков" [11].

Чорноморські козаки відзначились в російсько-турецькій війні 1787 – 1792 рр., особливо при штурмі Очакова. 7 листопада 1788 року чорноморцями було захоплено сильно укріплений острів Березань. Він став першою базою Чорноморського війська. Після цього у війська з'явилася ще одна назва – Чорноморський Кош [4, с. 326]. Під час штурму Очакова загинув кошовий отаман Сидір Білий і на його місце було призначено Захарія Чепігу. В січні 1792 року було підписано Яеський мир: Туреччина визнавала приєднання до Росії Криму, та віддавала Росії землі між Бугом і Дністром та правобережжя Кубані.

В 1790 році за розпорядженням Г.Потьомкіна чорноморським козакам була відведена земля між Дніпром та Бугом, вздовж берегів Чорного моря, що якраз і відповідало назві «Чорноморське козацьке військо». За 2 роки чорноморці на цій території заснували 25 поселень з центром в Слободзеї. В цей час Чорноморське козацьке військо нараховувало 5.068 чоловіків та 4.414 жінок (1.759 сімей) [12].

Але в 1791 році Г. Потьомкін помер, а земля між Бугом та Дніпром за Чорноморським козацьким військом юридично закріплена не була. Більше того, козацькі землі виявилися не суцільними, а вклинювалися ділянками між угідь, дарованих російським вельможам та воєначальникам [4, с.335]. Окрім того, поміщики скаржилися, що їхні кріпаки почали втікати до чорноморців. Словом, на подальшому існуванні чорноморського козацтва нависла серйозна загроза.

Після завершення російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр. Катеринославське та Чорноморське козацькі війська дислокувалися на півдні України, а кордон по річці Кубань було доручено охороняти донським козакам. На початку 1792 року генералом Гудовичем була висунута ідея переселити 6 донських козацьких полків в повному складі, разом з сім'ями, на Кубань [13]. В [5] стверджується, що таких полків мало бути не 6, а цілих 10. Звістка про таку «новину» обурила донців, і козаки, забравши прапори і поголовно залишивши кордони та своїх старшин,

пішли на Дон, викликавши там всезагальний бунт [13]. Каральні експедиції, послані на Дон, відшукували бунтівників і нещадно пороли їх батогами. Всього було перепорото кілька тисяч чоловік [4, с.334]. Проте, через реальність нової пугачовщини, російський уряд переселяти донців на новоприєднані кубанські землі не наважився.

Враховуючи ситуацію, яка склалася, делегація чорноморців на чолі з А.Головатим виїхала в лютому 1792 року «вибивати» Кубань. Паралельно, на Кубань виїхав «для огляду» військовий осавул Мокій Гулик, який надав Кошу детальний звіт про кубанські землі [4, с.336]. Переговори чорноморців з царським урядом продовжувалися 4 місяці і завершилися успішно. 30 червня 1792 року була видана царська грамота в якій говорилося: «...Желая воздать заслугам войска Черноморского... Всемилоостивейше пожаловали оному в вечное владение состоящий в области Таврической остров Фанагорию с всею землею лежащей на правой стороне реки Кубани от устья ея к Усть-Лабинскому Редуту – так чтобы с одной стороны река Кубань, с другой же Азовское море до Ейского городка служили границею войсковой земли...» [11]. Загалом, військова територія складала 30 тис. квадратних верст, на переселення Чорноморському козацькому війську було виділено 20 тис. рублів та надано право на військовій території «торговать вином и всякими товарами» [5; 11].

Переселення всього Чорноморського війська виявилось справою непростою і воно було здійснене в декілька етапів [11; 12]. Першим на нове місце служби виступив козацький флот, на якому перевозили стройових козаків. 16 серпня 1792 року з Очаківського лиману до берегів Тамані рушила ескадра, яка включала в себе козацьку флотилію з 50 човнів, 1 яхти та бригагини «Благовещение» на якій ніс свій вимпел командуючий походом, бригадир П.Пустошкін. Рухаючись вздовж узбережжя Криму (козацькі човни не були призначені для плавання у відкритому морі) флотилія 25 серпня 1792 року досягла берегів Тамані. Всього було переправлено 3.247 козаків. Решта козаків рушила суходолом. 2 вересня 1792 року колона козаків чисельністю в 2.063 чоловіки під командуванням З. Чепіги пішла на Кубань «північним маршрутом» – через землі колишнього Запоріжжя та Війська Донського. Колона З.Чепіги досягла військової землі 25 жовтня 1792 року. Тоді ж на Кубань прибуло 600 козаків під командуванням полковника Кордовського, які йшли суходолом через Крим. Наступного року, 26 квітня 1793 року, під командуванням А.Головатого, в похід на Кубань вирушила в складі 20 колон решта козаків та їх сімей, які прибули на військову землю в серпні 1793 року. Після цього на Кубань перейшло ще кілька дрібних груп козаків. Вважається, що упродовж 1792 – 1793рр. на Кубань перейшло 14.374 осіб з

Чорноморського козацького війська, в тому числі 7.860 чоловіків. Проте не всі чорноморські козаки побажали переселитися на Кубань, а з іншого боку, під час руху козацьких колон до них приєдналося багато «охочих людей» [4, с.337].

Після переселення на Кубань чисельність чорноморських козаків почала зростати і станом на 1 січня 1801 року у війську нараховувалось 32,6 тис. душ чоловічої і жіночої статі [6, с. 126].

Цікавим є питання: скільки було колишніх запорожців серед поселених на Кубані чорноморських козаків? За даними перепису 1794 року, проведеного поручиком Миргородським та корнетом Демидовичем, з 12.645 козаків, які проживали в 40 куренях колишніх запорожців виявилось 5.503 чоловіки, тобто 43% [11]. За даними 1795 року, серед чорноморців «справжніх січовиків» нараховувалось 30%, «охотників из свободных людей» – 40%, «прочих» – 30% [11]. Серед чорноморських козаків було багато представників різних національностей, проте, як зауважував «дід кубанської історії» Ф.Щербина, вони були в явній меншості і «тонули в масе малорусского населения» [11]. А тому в списках чорноморських козаків стандартним було формулювання: «породы малороссийской, звания казачьего» [11].

В зв'язку з перенесенням геополітичних інтересів російського уряду на Північний Кавказ потреба в подальшому існуванні Катеринославського козацького війська відпала і воно було розформоване 5 червня 1796 року.

Колона З.Чепіги, яка прийшла на Кубань 23 жовтня 1792 року, залишилася зимувати в ханському містечку (тепер м. Єйськ), а вже наступного року (19 травня) кінний загін З.Чепіги прибув до Усть-Лабинського редуту, звідки З.Чепіга доручив військовому полковнику Кузьмі Білому розставити козацькі кордони вниз по Кубані [11]. Рухаючись за Кузьмою Білим, З.Чепіга досяг 9–10 червня 1793 року місцевості, що називалась Карасунським Кутом, де було вирішено закласти козацьку столицю – місто Катеринодар [11].

Вже в жовтні 1793 року козацькі кордони склали Чорноморську кордонну лінію на якій було 20 постів, де несло службу 38 старшин та 894 козаки [14]. На цій лінії чорноморські козаки мали нести прикордонну службу. Чорноморська кордонна лінія простягалася від гирла Кубані і закінчувалась постом «Изрядный источник» (17 верст нижче впадання річки Лаби в Кубань) [14]. В Енциклопедії українознавства [15, с.1211] помилково вказана довжина Чорноморської кордонної лінії – 200 км. Насправді, станом на 1836 рік Чорноморська кордонна лінія ділилась на 4 частини (31 пост) і сягала по поштової дорозі – 265 верст, від поста до поста – 321 версту, а по звивинам берега Кубані – до 400 верст [14]. Ста-

ном на 1850 рік Чорноморська кордонна лінія простягалася на 421,5 верст [14].

На початку 1794 року керівництвом Чорноморського Кошу було видано перший законодавчий документ «Порядок общей пользы», в якому робилася спроба об'єднати традиційний козацький уклад із загальнодержавним [4, с.337]. На той час чорноморське козацтво вже нараховувало 40 куренів – до традиційних 38 куренів Запорізької Січі додалися ще два: Березанський та Катерининський (Катеринодарський). 18 лютого 1794 року військовий уряд видав указ, згідно якого кожен курінь Чорноморського козацького війська мав заснувати своє курінне селище [16; 17], яке царський уряд назвав станицею. Кожен курінь по жеребку одержував місце, де мав побудувати своє поселення. Відстань між куренями дорівнювала в середньому 35 км – одноденному кінному переходу [16]. Через мале знайомство з краєм, вибір місця для деяких курінних селищ виявився невдалим, а тому ці курені переводилися з місця на місце. Земля Чорноморського козацького війська стала називатися Чорноморією.

В перші роки проживання на Кубані, чорноморські козаки землеробством займалися мало, надаючи перевагу скотарству та рибальству. Торгівлею козаки зовсім не займалися, вважаючи її «жидівським ремеслом» [5]. В 1802 році було прийняте «Положение о Черноморском казачьем Войске» [4, с.360], яке узаконювало його статус. Пізніше, в 1811 році, цар Олександр I зрівняв у правах донських та чорноморських козаків, повелівши зформувати лейб-гвардії Чорноморську сотню, від якої беруть початок Кубанські сотні Його Імператорської Величності Конвою [4, с.366]. До речі, в цьому ж році указом Військової канцелярії в Чорноморському козацькому війську було створено козацький хор. Для козаків похилого віку, та тих, хто був покалічений в результаті бойових дій, чорноморці побудували монастир, куди перенесли багато священних предметів з колишньої Покровської Січової церкви та з Київського Межигірського монастиря, який раніше утримувався на кошти запорожців [5].

Одночасно були реформовані козацька зброя та військовий одяг, який складався раніше із запорізького червоного жупана, широких шароварів, заправлених у жовті чоботи, та баранячої сірої шапки з червоним верхом з-під якої за старим запорізьким звичаєм звисав оселедець (чуприна). В 1814 році чорноморські козаки одержали нову форму [5]. Їм були дані куртки з синього сукна та шаровари, за зразком Донських, на випуск, також синього кольору, на голову – кивер з кашкетом, причому носити оселедець було суворо заборонено! На озброєнні – замість колишніх гвинтівки, пістолета, короткого списа, турецької кривої шаблі та довгого ножа, ввели важкі карабіни та звичайні армійські шаблі, ножі

заборонили, а замість коротких дали довгі донські списи [5]. Проте нова військова форма носилась дуже рідко, а на кордонній службі козаки одягалися та озброювалися, хто як міг.

Козацька служба була дуже важкою, а тому ще слід окремо дослідити, що було важчим: кріпацтво чи козацтво. Чорноморський козак служив 22 роки в польовій службі та 3 роки в гарнізонній, а фактично, враховуючи реальності першої половини XIX століття (Кавказька війна), – все життя [14]. Головною службою Чорноморських козаків була оборона Чорноморської кордонної лінії, але за першим наказом російського уряду Чорноморське військо мало виставляти збройні формування на війну із зовнішнім ворогом.

Так, не встигли ще чорноморці осісти на Кубані, як у квітні 1794 року Катерина II видала наказ послати 2 полки козаків на чолі з кошовим отаманом З. Чепігою на війну проти Польщі [4, с.338]. Ще через рік, весною 1796 року, новий наказ: послати тисячу козаків для участі в поході російської армії проти Персії [4, с.339]. Цей похід виявився для козаків невдалим: в боях, та від епідемії малярії загинула половина козаків, які відправились в похід [4, с. 340], що викликало, в свою чергу, бунт серед чорноморців. Таким чином, поселені на Кубані чорноморські козаки брали участь у всіх війнах, які вела Російська імперія.

Проте основну службу, а також і основні втрати чорноморці несли саме на Чорноморській кордонній лінії. В той час Північно-Західний Кавказ населяли адиги, яких ще називали черкесами. Їхня точна кількість невідома, але вважається що 12 племен адигів, які проживали на Північно-Західному Кавказі, нараховували понад 1 млн. чоловік [18]. Безпосередньо чорноморці сусідили з трьома племенами адигів: бжедухами, шапсугами та натухайцями (натхо-коаджами) [14]. Племена адигів, знаходячись на нижчій стадії розвитку, аніж чорноморські козаки, мали за основу ведення господарства так звану набігову систему, яка полягала в постійних набігах на землі сусідів та пограбування і продаж у рабство його населення. Отже, фактично одразу після переселення чорноморських козаків почалася прикордонна війна з адигами, яка тривала безперервно 70 років і закінчилася із завершенням Кавказької війни у 1864 році. Зафіксовано навіть першого чорноморця, який попав у полон до черкесів. Це був хорунжий Семен Безкровний, якому, однак, вдалося втекти з черкеського полону. Упродовж тільки 1794 – 1796 років збитки чорноморців від нападів черкесів склали 16.210 рублів [14].

Для захисту від постійних нападів черкесів чорноморці на кордонній лінії будували укріплення – батареї, пости та пікети. Наприкінці існування Чорноморської кордонної лінії було

побудовано 60 постів та батарей і понад 100 пікетів [14]. Всі укріплення мали артилерію і над кожним укріпленням знаходилась спостережувальна вишка. Якщо козак-спостерігач помічав ворога, на вищі підіймалися повітряні кулі. Також, на деякій відстані від укріплення була врита в землю жердина великої довжини обмотана зверху пенькою, сіном, або соломомою, так звана «фігура» [14]. В разі прориву горців ці величезні факели запалювались, позначаючи місце прориву, а козаки з сусідніх укріплень з усіх сил поспішали на допомогу своїм товаришам. Вдень вартові козаки пильно оглядали протилежний берег Кубані, вдивляючись в кожну тінь на воді, в кожну хвилю, в кожне дерево, яке пливло по річці: горці намагалися непомітно підплисти до козацького берега, заховатись в очереті, а потім вночі піти на грабунок козачих поселень [14]. Коли наступав вечір значна частина козаків виходила з укріплення і групами, по 2 – 3 чоловіки, залягали в небезпечних місцях – в комишах, в болотах, поблизу річки, пильно оглядаючи місцевість. Ця нічна сторожа називалася залогою. Козаки, які залишалися на посту знаходилися в готовності за першою звісткою або пострілом поспішати до місця тривоги [14]. Особливо важко було нести кордонну службу в низовій ділянці Кубані, де річка широка, багато озер і боліт. Курінні поселення козаків були схожі на фортеці, звідки з настанням темноти незброєній людині не можна було висунути і носа. Всі польові роботи доводилось вести з рушницею за плечима, шаблею збоку, і неодмінно з особливим сторожовим козаком, який сидючи на якомусь високому місці – дереві чи скелі, або на спеціально зробленій вищі слідкував за навколишньою місцевістю, і піднімав тривогу при першому ж підозрілому випадку [14].

Саме в плавнях Кубані народилась козака гвардія – пластуни. В пластунські команди набирали козаків досвідчених, таких, які знали тактику та прийоми ведення війни з горцями. Пластуни були чудовими снайперами. Відомим є один із наказів чорноморського отамана Г.Рашпиля який забороняв пластунам стріляти «на хруст» [19], тобто на звук, який супроводжує рух тварини. Частими були випадки, коли пластуни стріляли на звук, не бачачи перед собою об'єкт, і точно попадали в ціль, убиваючи замість звіра свого ж козака. Одною з головних переваг пластунів була відмінна стрільба – на шум тварини, на хруст в кущах, на спалах пострілу [19].

Особливо важкою для чорноморців була зимова пора року, коли замерзала Кубань, і багатотисячні загони горців кидалися на прорив кордонної лінії. Наприклад, 18 січня 1810 року 8 тис. кінних горців зробили прорив лінії на Ольгинському кордоні. В жорстокому бою напад горців вдалося відбити, причому в бою загинуло

500 горців та 148 козаків [4, с.394 - 395]. Подібні випадки були досить частими.

Проте не слід думати, що чорноморські козаки були «хлопчиками для побиття». У відповідь на напади горців здійснювалися відплатні рейди козаків на черкеські землі. Широковідомою є експедиція чорноморських козаків під керівництвом отамана Ф.Бурсака за Кубань, якому імператор Павло I ще додав на підмогу 2 егерських полки [14; 4, с.395].

Окрім тяжкої служби, для козаків та членів їх родин дуже важкими були побутові умови. Чорноморські козаки не могли швидко освоїти дикі та необжиті місця, і, не отримуючи достатньої підтримки від влади, дуже важко і ціною величезних жертв звикали до нових місць. Так, упродовж 1794 – 1817 років смертність серед чорноморців набагато перевищувала народжуваність. За цей період часу народилось 18.644, а померло 23.716 душ чоловічої статі, і відповідно 17.698, та 17.028 жіночої статі [6, с.141 - 142]. Тобто смертність перевищила народжуваність на 4.402 людини. В 1817 – 1820 рр. тут народилося 11,2 тис. чоловік, а померло 6 тис. чоловік чоловічої та жіночої статі, тобто приріст населення за 3 роки складав усього 5,2 тис. чоловік [6, с.143]. Але в 1822 році смертність знову перевищила народжуваність, а упродовж 1825 – 1834 рр. природній приріст населення по Чорноморському козацькому війську склав усього 1,1 тис. чоловік [6, с.143].

Зрозуміла річ, що малочисельне Чорноморське військо не могло ефективно обороняти прикордонні рубежі від набігів горців, і тим більше давати великі воїнські контингенти на зовнішні війни, які вела Російська імперія. В зв'язку з цим було прийнято рішення російського уряду (19.04.1820 р.) «Об умножении Черноморского войска переселением на земли оному войску принадлежащие 25 тис. малороссийских казаков» [6, с.144], а 24 січня 1848 року було видане розпорядження царя Миколи I згідно якого на землю Війська Чорноморського мало виїхати ще 20 тис. сімей «малороссиян» [6, с.145].

Нагадаємо, що малоросійські козаки – це нащадки українських реєстрових козаків, які після ліквідації автономного статусу України в 1783 році проживали на території Полтавської та Чернігівської губерній. Енциклопедія українознавства [10, с.1067] пояснює, що малоросійські козаки, як соціальний стан існували аж до 1917 року, і були окремим станом «вільної сільської людності, маючи свої, застережені законом, права і привілеї». На відміну від запорізьких, малоросійські козаки були досить чисельними. Так, станом на 1812 рік козацтво Полтавської та Чернігівської губерній нараховувало до 450 тис. душ чоловічої статі [20]. Тут треба мати на увазі, що малоросійські козаки не були «класичними козаками» на зразок донських чи чорноморських коза-

ків, а особливо з другої половини 18 століття, за родом занять вони були, скоріш за все, державними селянами [4, с.302 – 303]. Але на відміну від державних селян у них був козацький обов'язок: у разі військової загрози, за наказом російського уряду малоросійські козаки мали виставляти козацькі полки. Наприклад, в 1812 році на війну з Наполеоном було виставлено 15 козацьких полків, а на придушення повстання в Польщі в 1830 році – 8 полків [20]. Окрім цього, в разі потреби, малоросійські козаки могли включатися в склад інших козацьких військ (наприклад, Донського), а в березні 1732 року з 520 сімей донських та 537 сімей малоросійських козаків було утворене окреме Волзьке козацьке військо [4, с.268]. Саме малоросійські козаки мали стати, за задумом царського уряду, базою для поповнення Чорноморського козацького війська.

Взагалі кажучи, переселення українських козаків в Чорноморію почалося раніше царських указів. Першими в 1808 році переселилися 500 козаків розформованого Буджакського війська [4, с.406]. Потім, в 1809 – 1811 рр., прибуло 41,6 тис. козаків з Полтавської та Чернігівської губерній чоловічої та жіночої статі, причому 78,4% прибульців припало на долю Полтавської, а 21,6% - Чернігівської губерній [6, с.141]. В 1821 – 1825 рр. переселилось ще 48,4 тис. чоловік, причому з Полтавської губернії переселилось 24,7 тис., а з Чернігівської – 23,7 тис. чоловік [6, с.144]. Під час переселення 1848 – 1849 рр. границі Лівобережної України залишило 19,2 тис. чоловік, проте до Чорноморської добралось тільки 14,3 тис. [6, с.145], оскільки частина переселенців загинула від холери, а частина повернулася додому. Вже в самій Чорноморії від холери померло 2,8 тис. чоловік, а тому остаточно було поселено тільки 12,2 тис. козаків [6, с.145]. Таким чином, тільки упродовж 1808 – 1849 рр. чорноморське козацтво за рахунок переселенців зросло на 102,7 тис. чоловік. А упродовж 1851 – 1858 рр. в Чорноморію прибуло ще 34 тис. переселенців [6, с.146]. Треба додати, що за вказаний період Земля війська Чорноморського заселялась винятково вихідцями з Лівобережної України [6, с.146], і тут в першій половині 19 століття сформувався однорідний український етнічний масив. Народжуваність почала перевищувати смертність. Наприклад, упродовж 1835 – 1849 рр. природній приріст склав 21,5 тис. чоловік, в той час, як переселенців прибуло 14,2 тис. чоловік [6, с.145]. В 1858 році Чорноморське козацьке військо в адміністративному відношенні поділялося на 3 відділи, а козацьке населення складало 202,6 тис. чоловік, в тому числі 78,7 тис. чоловік проживало в Єйському відділі, 63,6 тис. – в Катеринодарському та 60,2 тис. – в Таманському відділі [6, с.464]. В цей час на території Чорноморського козацького війська існувало 3 міста, 1 німецька

колонія, 63 курінних селища (станції) і близько 3 тис. хуторів [12].

Цікаво співставити кількість чорноморців з кількістю решти козаків тодішньої Росії. Наприклад, в 1836 році було нараховано 1,055 млн. козаків, в тому числі 430 тис. донських козаків, 111 тис. чорноморських, 134 тис. лінійних, 133 тис. астраханських, 6 тис. азовських, 96 тис. оренбурзьких, 46 тис. уральських, 92 тис. сибірських, 7 тис. дунайських козаків [21, с.270]. Тобто, чорноморці склали 10,52% тодішнього козацтва Російської імперії.

Керівниками Чорноморського козацького війська були:

1. Білий Сидір Іванович, кошовий отаман, 31.01.1788 – 18.06.1788 р.;
2. Чепіга Захарій Олексійович, кошовий отаман, 3.07.1788 – 27.06.1797 р.;
3. Головатий Антон Андрійович, військовий суддя, 21.01.1797 – 29.01.1797 р., керівником був номінально, на посаду не вступив;
4. Котляревський Тимофій Терентійович, отаман, 27.06.1797 – 15.11.1799 р.;
5. Бурсак Федір Якович, генерал-майор, військовий отаман, 22.12.1799 – 23.06.1816 р.;
6. Матвеев Григорій Кіндратович, генерал-майор, військовий отаман, 23.06.1816 – 18.01.1827 р.;

7. Безкровний Олексій Данилович, військовий отаман, 27.01.1827 – 11.11.1830 р.;
8. Завадовський Микола Степанович, генерал від кавалерії, наказний отаман, 11.11.1830 – 26.11.1842 р.;
9. Рашпиль Григорій Антонович, генерал-лейтенант, начальник військового штабу, в. о. наказного отамана, 26.11.1842 – 1.10.1852р.;
10. Кухаренко Яків Герасимович, генерал-лейтенант, начальник військового штабу, в. о. наказного отамана, 1.10.1852 – 30.07.1856р.;
11. Філіпсон Григорій Іванович, генерал-лейтенант, командувач військами правого крила Кавказької лінії, наказний отаман, 6.07.1856 – 12.09.1860 р.;
12. Кусаков Лев Іванович, наказний отаман. 1.10.1860 – 19.11.1860 р.

Якщо перші 10 отаманів чорноморського козацтва походили з середовища самих чорноморських козаків, то отамани Г.Філіпсон та Л.Кусаков були призначеними на цю посаду генералами російської армії, причому Л.Кусаков став першим наказним отаманом новоствореного Кубанського козацького війська.

II. Лінійне козацтво. Кавказька війна.

Як ми зазначали вище, зоною відповідальності Чорноморського козацького війська була Чорноморська кордонна лінія, яка простягалася від гирла Кубані до урочища «Изрядный источник». Далі, від вказаного урочища і до впадання річки Терек в Каспійське море, кордонну лінію (яка називалася Кавказькою) охороняли лінійні козаки. І хоча лінійні козаки були переважно росіянами (в основному нащадками донських козаків), українські козаки склали серед них значний відсоток.

Першим на «лінії» був поселений у 1777 році, переведений з Дону Хоперський полк [4, с.312]. Переселити 10 донських полків на Кубань не вдалося, а тому наприкінці 18 ст. було переселено тільки 1 тис. сімей (4,7 тис. чоловік) донців, які брали активну участь у бунті, і які склали Кубанський козацький полк [13]. Цей полк був розташований в 6-ти станицях, причому першою станицею цього полку була Усть-Лабинська – станиця, поблизу якої закінчувалася зона відповідальності Чорноморських козаків. Оскільки козаки Кубанського полку були заколотниками, то їх ще довго називали «кнута-бойцями» на пам'ять про те, що перед поселенням на Кубань їх нещадно били батогами [13]. Енциклопедія українознавства стверджує, що Хоперський полк значною мірою складався з українців Вороніжчини, а Кубанський полк – з донців-старовірів [15, с.1212]. Проте Є.Савельєв вказує, що біль-

шість із вказаної вище 1 тис. сімей донців склали зараховані в Донське козацьке військо малоросійські козаки [5]. Ці два полки мали охороняти Кавказьку лінію від урочища «Изрядный источник», до урочища Теміжбек [13]. Далі лінію мали охороняти терські козаки.

Лінія, яку мали охороняти Кубанський та Хоперський полки була за довжиною не менша, ніж Чорноморська. Проте, станом на 1800 рік Чорноморське козацьке військо могло виставити 9 тис. бійців, в той час, як Кубанський та Хоперський полки давали відповідно 501 та 519 козаків [5]. Тобто поповнення лінійних козаків, для царського уряду, було ще більш актуальним завданням, аніж поповнення чорноморських козаків.

Першим, за підтримку повстання Пугачова, на Терек в повному складі була переселена Волзьке козацьке військо, де переселенці утворили Волзький козацький полк [22, стлб. 668]. В 1800 році частина катеринославських козаків які після розформування Катеринославського козацького війська перебували в цивільному стані однодворців, звернувшись з клопотанням до царя про повернення їм козацького звання за що катеринославці обіцяли служити на Кавказі [5]. Клопотання катеринославців було задоволене з умовою, що переселення буде здійснене коштом самих козаків. В 1802 році на Кубань переселилось 3.300 катеринославських козаків, а в 1804 році – ще 378 козаків з Слобідсько-Української губернії

[5]. Переселені катеринославські козаки утворили Кавказький полк.

Надалі поповнення лінійних козаків йшло, як за рахунок переселенців з Росії та України, так і за рахунок переведення в козацький стан цивільних жителів Ставропілля.

25 червня 1832 року було утворене Кавказьке лінійне козацьке військо, куди увійшли 3 вищеперераховані козацькі полки (Кубанський, Кавказький, Хоперський) та 4 полки, які розміщалися по Тереку (Волгський, Моздокський, Гребенський, та Кизлярський) [4, с. 431]. За даними, які наводить В.М. Кабузан [6, с. 144, 146], в 30 – 40-і роки 19 століття поступило в козаки лінійного війська з Росії та України 33 тис. чоловік, а упродовж 1851-1858 рр. – ще 42 тис. чоловік. Активно зараховувалися в козаки відставні солдати [23]. Дійшло до того, що в лінійні козаки зараховувалися кріпаки, які втекли від своїх поміщиків [13], а в 1829 році було навіть випущено «Высочайшее повеление» про призначення волоцюг, виловлених на Кавказькій лінії, в робітники до лінійних козаків [23]. Тільки за 10 років (1824-1834 рр.) для підсилення лінійного козацтва, в козацький стан було переведено 37 сіл Кавказької губернії з населенням 36.575 осіб чоловічої статі [19].

Військова служба у лінійних козаків була ще важчою, ніж у чорноморців, оскільки їхні станиці виникали поблизу колишніх редутів та укріплень вздовж Кубані, тобто на передньому краї війни з горцями. Для порівняння, з чорноморських курінних поселень тільки три знаходились при Кубані, а ще три на незначній віддалі від неї [23]. Решта курінних поселень знаходилися всередині Чорномор'ї. Отже, в першій половині 19 століття долею лінійних козаків, як і чорноморців, була постійна війна з горцями, величезна смертність, хвороби, частий голод, та обов'язок виставляти козацькі полки на війни Росії із зовнішніми супротивниками. Якщо Чорноморське козацьке військо воювало тільки з адигами, то Кавказьке лінійне козацьке військо правим флангом воювало проти адигів, а лівим флангом – проти чеченців Шаміля та дагестанських народів, які його підтримували. Наказними отаманами в лінійних козаків призначались тільки генерали російської армії: П.Г.Верзілін,

С.С.Ніколаєв, Ф.А.Круковський, Г.Р.Ерістов, М.М.Мейер, М.О.Рудзевич.

В 30-х роках XIX ст. царськими генералами О.Єрмоловим та Г.Зассом був розроблений план підкорення горців Кавказу. Якщо говорити про Північно-Західний Кавказ, то цей план полягав у тому, що чорноморські козаки мали стійко обороняти Чорноморську кордонну лінію, а лінійні козаки мали «видавлювати» адигів до Чорноморського узбережжя шляхом переходу лінійців із сходу на захід, від однієї річки Північно-Західного Кавказу до іншої. Вже в 1841 році Кавказька лінія була перенесена з річки Кубань на річку Лабу, де була утворена так звана Нова лінія [23]. Після того, в 50-ті роки XIX ст. нова оборонна лінія була побудована на річці Уруп. В середині XIX ст. лінійці з'являються у верхів'ях річок Лаби, Урупа, Зеленчука [13]. Чорноморська берегова лінія, яка існувала в 1834-1854 рр. мала завданням перервати зв'язки адигів з Туреччиною, звідки горці одержували зброю, боеприпаси та інші необхідні товари [24].

Під час Кримської війни (1853-1856 рр.), у 1853 році горці зробили відчайдушну спробу змінити хід Кавказької війни на свою користь, проте їхні спроби захопити Чорноморську та Лабинську укріплені лінії виявилися безуспішними [25, с.121]. Тому їхній програш у цій війні ставав справою часу.

У 1855 році згідно [26] Чорноморське козацьке військо нараховувало 161.114 чоловік у тому числі 87.157 чоловіків та 78.957 жінок, і мало в стройовому розряді 21.944 козака, причому на дійсній службі знаходилися всі 21.944 козаки. Таке велике напруження сил було викликано як постійною обороною Чорноморської лінії, так і важкою Кримською війною. На війну Чорноморське козацьке військо виставило 12 кінних полків, 9 піших пластунських батальйонів та 3 кінні батареї. В Кавказькому лінійному козацькому війську на той час нараховувалося 261.831 чоловік, у тому числі 133.907 чоловіків та 127.924 жінки, причому в стройовому розряді нараховувалося 41.845 козаків, з них на дійсній службі 27.318 козаків [26]. На війну Кавказьке лінійне козацьке військо виставило 24 кінних полки, 8 кінних сотень, 3 піших пластунських батальйони та 3 батареї.

III. Утворення Кубанського козацького війська. Завершення Кавказької війни.

Після завершення Кримської війни російська Кавказька армія під командуванням генералів Барятинського та Євдокімова почала методичний наступ в Чечні та в Дагестані проти Шаміля, який капітулював 8 вересня 1859 року [4, с.464-465]. Отже, виникла ситуація, коли ліве крило Кавказького лінійного козацького війська війну з горцями закінчило, а праве крило, разом з чорноморськими козаками, ще продовжувало

війну проти горців Північно-західного Кавказу. Тому 19 листопада 1860 року було видано указ імператора Олександра II, в якому говорилось: «...Черноморському казачьому войску именоваться Кубанским казачьим войском. В состав Кубанского казачьего войска обратитъ первые 6 бригад Кавказского линейного войска в полном составе, с землею, которою они доселе пользовались, со всеми войсковыми и общественными

заведеннями и зданіями, в районе этих бригад находящимися» [13]. Згідно [27, с.435-436] в склад Кубанського війська увійшов повний склад Чорноморського козацького війська – 200 тис. чоловік, 12 кінних полків, 9 пластунських батальйонів, 4 батареї, 2 гвардійських ескадрони та 100 тис. чоловік з Кавказького лінійного козацького війська – 6 бригад, 1 піхотний батальйон, 2 кінні гарматні батареї. Решта Кавказького лінійного козацького війська стала іменуватися Терським козацьким військом.

В листопаді 1859 року капітулювали черкеси на чолі з намісником Шаміля на Північно-Західному Кавказі Мухаммед-Еміном в кількості 2 тис. чоловік [25, с.121]. В 1860 році було придушено опір черкесів по річкам Шебшу та Афіпсу, а в 1861 році були розгромлені загони черкесів, які робили спроби завадити будівництву нової укріпленої лінії по річці Білій [4, с.466]. В січні 1864 року було придушено опір абадзехів у верхів'ях річок Білої і Лаби, причому проти повсталого черкеського населення чисельністю 200 тис. чоловік, була задіяна 60 тис. російська армія [4, с.467; 25, с.121]. В лютому 1864 року були підкорені шапсуги на південному схилі Кавказького хребта, а 2 червня в 1864 року була взята остання непідкорена територія горців - урочище Кбаада (тепер Красная Поляна) [4, с.467]. Ця дата вважається датою завершення Кавказької війни.

Перед переможеними черкесами російським командуванням була поставлена альтернатива: або переселитися з гір на рівнину під конт-

роль російських військ, або виселятися в Туреччину [4, с. 466]. В той час уряд Османської імперії та тодішній султан Абдул-Гамід II активно запрошували черкесів до себе, оскільки планували створити з них особливий військовий стан на зразок козаків [18]. І величезна більшість черкесів відгукнулася на турецьке запрошення.

Енциклопедія українознавства твердить, що в 1864 – 1865 рр. емігрувало близько 0,5 млн. черкесів, а залишилось ледве 74 тис. [15, с. 1212]. Енциклопедія радянських часів [25, с. 121] наводить таку ж кількість черкесів-емігрантів – близько 0,5 млн. чоловік. В.М. Кабузан уточнює цю цифру, наводячи дані про 470 тис. черкесів-емігрантів [6, с. 218]. Організації черкесів наводять більш високі цифри емігрантів, яких ще називають мухаджирами. Наприклад в [18] твердиться, що з кожних 20 черкесів емігрувало 19, а з більше, ніж 1 мільйон адигів на рідних місцях залишилося усього 5 %. В [28] говориться вже про 1.5 млн. черкесів-мухаджирів. Подібний різниці цифр є цілком зрозумілий, оскільки перед виселенням черкесів ніхто не рахував. Проте, на наш погляд, реальна кількість мухаджирів є близько до 0,5 млн. чоловік.

В [29] робиться спроба обрахувати кількість мухаджирів по племенам адигів, хоча зауважимо, що в цих підрахунках точною є цифра тільки тих, хто залишився. Треба зауважити також, що кабардинці були віднесені російським урядом до “лояльних черкесів”, а тому нікуди не виселялися. Серед решти племен адигів еміграція була такою [29]:

Таблиця 1

Еміграція племен адигів до Туреччини

Назва племені	Чисельність до еміграції	Чисельність після еміграції (1864 – 1865 рр.)
Шапсуги	300.000	1.983
Абадзехи	260.000	14.660
Нагухайці	240.000	175
Теміргоєвці	80.000	3.140
Бжелухи	60.000	15.263
Махошевці	8.000	1.204
Атамієвці	3.000	230
Убихи	74.000	0
Жанієвці та хакучі	Близько 100.000	0
Всього	1.125.000	36.655

До вказаних племен слід ще додати абазинів, які тепер виділяються в окремий народ, а раніше їх також вважали черкесами [4, с.392], і які в 1864-1865 рр. також масово виселялися до Туреччини [30]. Ті адиги, які не емігрували до Туреччини, були переселені з рідних місць під контроль російської влади і утворили два відомих сьогодні народи – адигейців та черкесів.

Доля черкесів-мухаджирів виявилась трагічною, оскільки їх поселяли не на родючих зем-

лях Османської імперії, а в пустельних та напівпустельних районах південного сходу (теперішня Сирія), де вони мали відбивати постійні напади бедуїнських племен з Аравійського півострова [28]. В результаті тисячі мухаджирів загинули від голоду, хвороб, несприятливих умов життя, та змушені були, аби вижити, продавати в рабство своїх жінок та дітей [29].

Результатом Кавказької війни стала не тільки майже повна зміна етнічної карти Північ-

но-Західного Кавказу, але й поява чисельних кавказьких діаспор. Наприклад, в 2002 році в Російській Федерації проживало 700 тис. адигів (адигейців, кабардинців та черкесів), в тому числі 520 тис. кабардинців [28; 31, с.213], проте діаспора адигів у Туреччині складає 2,8 млн. чоловік, в Сирії – 120 тис., та в Йорданії – 80 тис. чоловік [31, с. 26]. За іншими даними [28] чисельність діаспори адигів коливається в межах 5-7 млн. чоловік. Чисельність абазинів у 2002 році у РФ складала 33 тис. чоловік, проте тільки в одній Туреччині чисельність абазинської діаспори коливається в межах 11-150 тис. чоловік [31, с.7-8; 30]. Після завершення Кавказької війни до Туреччини виселилось понад 50% абхазів [32]. В Росії проживає близько 100 тис. ногайців, зате чисельність ногайської діаспори в світі - понад 1 млн. чоловік [31, с.381].

Мухаджирство серед карачаївців та балкарців було незначним. Наприклад, в 2002 році в Росії проживало 300 тис. карачаївців і балкарців, а в Туреччині - близько 30 тис., і в Єгипті - близько 10 тис. [31, с.228]. В Чечено-Інгушетії та в Дагестані тенденція до мухаджирства була ще меншою. Після закінчення Кавказької війни до Туреччини виселилось всього 5 тис. чеченських сімей [33], причому до кінця 70-х років XIX століття половина емігрантів повернулися додому [34]. Переселилось до Туреччини дві третини етнічної спільноти карабулаків, які були з'єднуючою ланкою між чеченцями та інгушами [34; 35]. Решта, третина, з ними злилась. Мухаджирство з Інгушетії та Дагестану в той час не набуло поширення.

Цікавим є питання визначення втрат ворогуючих сторін у Кавказькій війні. Упродовж 1801 – 1864 рр. втрати російської армії на Кавказі склали: вбитими – 804 офіцери та 24.143 нижчих чинів, пораненими – 3.154 офіцери та 61.971 нижній чин; потрапило в полон – 92 офіцери та 5.195 нижніх чинів [36, с.568]. Таким чином, у Кавказькій війні загинуло 24.947, було поранено 65.125 та потрапило в полон до горців 6.007 військовослужбовців російської армії. Приймавши для поранених російських військових коефіцієнт летальності рівний 10% [37, с. 296], Б.Ц. Урланіс одержав 6,5 тис. російських військових, які померли від поранень. Таким чином, кількість вбитих та померлих від ран російських військовослужбовців можна оцінити в 31,5 тис. чоловік. Але ще більшою була смертність від хвороб. Наприклад, тільки в 1845 році на всій Чорноморській береговій лінії в сутичках з горцями загинуло 18, а померло від хвороб 2.427 російських солдатів [24]. Приймавши співвідношення кількості загинувших у бою та померлих від ран до кількості померлих від хвороб, як 1:3.5 [37, с.296] одержуємо, що в Кавказькій війні померло від хвороб 110,25 тис. російських військових. Таким чином, загальні втрати тільки російських армій в Кавказькій війні складають близько 142 тис. загинувших.

Цифра 77 тис. російських військовослужбовців та мирних жителів, які загинули в роки Кавказької війни, що наводиться в [36, с.568] не відповідає дійсності, і є меншою за реальну цифру втрат як мінімум в 2 рази. Проте у вказані вище втрати не включені втрати козацьких формувань та козацького населення, яке перебувало у фактичній війні з горцями починаючи з 1793 року. Приймаючи козацькі втрати рівними втратам російської армії, загальні втрати Російської імперії на Кавказі в 1793-1864 рр. можемо наближено оцінити у 284 тис. загинувших.

Про втрати горців Кавказу. В 2009 році організації черкесів звернулися до Європарламенту з вимогою визнати Кавказьку війну та майже поголовне виселення адигів до Туреччини актом геноциду проти адигів з боку Росії [18]. При цьому в якості аргументу наводилися дані Адольфа Берже, який вважався офіційним істориком Кавказької війни. Згідно даних Берже, з більше ніж 1 млн. адигів в роки Кавказької війни загинуло понад 400 тис. чоловік, було виселено 497 тис., залишилось на історичній батьківщині близько 80 тис. адигів [18]. Враховуючи величезну смертність серед адигів-мухаджирів у Туреччині [19], кількість загинувших адигів можна наближено оцінити у 500 тис. чоловік. Російські історики та офіційні особи факт геноциду адигів з боку Росії категорично заперечують [18]. Стосовно втрат чеченців, то, згідно з [19], їхня чисельність за роки Кавказької війни зменшилась з 1,5 млн. до 400 тис. чоловік, тобто на 1,1 млн. чоловік. Таким чином, максимальні втрати горців у роки Кавказької війни складають 1,6 млн. загинувших. Можливо ця цифра втрат є завищеною, проте враховуючи довготривалий період Кавказької війни – 64 роки, велику інтенсивність бойових дій, масову смертність цивільного населення, цифра 1 млн. загинувших горців цілком адекватно виражає рівень їх втрат в роки Кавказької війни. Таким чином, в Кавказькій війні з обох боків загинуло 1,284 млн. чоловік.

Після утворення в 1860 році Кубанського козацького війська, була утворена Кубанська область, куди увійшли Чорноморія, землі 6 бригад лінійного козацтва та закубанські землі, з яких виселилися горці. Територія Чорноморії складала приблизно третину новоствореної області [15, с.1211]. Слід відмітити, що об'єднання з лінійними, чорноморськими козаками прийняли важко, оскільки вважали, що таке об'єднання позбавить їх самобутності та особливого статусу [4, с.472]. Наказ царського уряду про переселення на звільнені від черкесів закубанські землі, викликав серед чорноморців протести, справа доходила навіть до арештів протестуючих чорноморських офіцерів [4, с.472]. Очевидно, в зв'язку з цим старшинство Кубанського козацького війська

почали вести по хоперським (1696 рік), а не по запорізьким козакам.

Проте царський уряд не відмовився від заселення Закубанських земель, і вже до кінця 60-х років XIX ст. на Закубанських землях було поселено 85 тис. чоловік, з яких 59% склали кубансь-

кі козаки, 25% - козаки інших козацьких військ та 16% - особи невідомого стану [15, с.1212]. Як і в описаних вище випадках з лінійними козаками, на закубанські землі часто поселялись всі, хто попадав під руку.

IV. Доля козацьких військ на Україні.

Цікаво прослідкувати долю козацьких військ, які існували в XIX столітті на Україні. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. на бік російських військ перейшли два загони задунайських козаків під командуванням Трохи́ма Гайдабури та Івана Губи [4, с.406]. На базі цих загонів указом імператора Олександра I від 20 січня 1807 року було створене Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо в складі 1.387 чоловік, яке, проіснувавши півроку, було ліквідоване 20 червня 1807 року. 500 козаків цього війська були переселені на Кубань [4, с.406]. В 1803-1817 рр. існувало Бугське козацьке військо з центром в м. Вознесенськ, чисельністю в 12 тис. чоловік [4, с.360, 390]. В 1817 році козаки були переведені у військові поселенці, в зв'язку з чим військо було ліквідоване.

На початку 19 століття населення Задунайської Січі складало 10-15 тис. чоловік, і було об'єднане в 38 куренів [4, с.408]. Багато козаків заводили селянські господарства, в зв'язку з чим січовики-задунайці, які вели традиційний спосіб життя, називали їх «райя» [4, с.404]. Служба козаків була важкою, тим більше, що турки заставляли їх воювати проти православних народів Балкан, в першу чергу проти греків. Так, в 1824 році при штурмі грецького міста Міссолунгі задунайські козаки зазнали величезних втрат [4, с.408]. Але переходити під владу російського царя задунайці не збиралися. А тому перехід 10 травня 1828 року Кошового отамана Осипа Гладкого на бік росіян був для більшості задунайців повною несподіванкою. Загін задунайських козаків, виведений О.Гладким, був невеликим: 218 козаків (в тому числі військовий писар, військовий осавул та 23 курінних отамани) та 578 чоловік «райї» [4, с.413]. Окрім того, що з О.Гладким на бік росіян перейшла більшість «січового керівництва», О.Гладкий забрав з собою клейноди Задунайської Січі – булаву, бунчуки, прапори, фірмани [4, с.413]. Дізнавшись про зраду О.Гладкого, турки знищили Січ, причому яничари різали підряд усіх, хто попадав під руку. Врятувалися тільки ті, хто сховався у сусідніх селах та в плавнях. Дві тисячі задунайців, які знаходилися в місті Сілістрія та ще 600 задунайців у інших фортецях, були відправлені турками на каторжні роботи [4, с.413]. Задунайська Січ припинила своє існування.

А з козаків О.Гладкого було сформоване спочатку Окреме Запорізьке військо, яке 8 трав-

ня 1832 року було перетворене в Азовське козацьке військо [4, с.413, 419]. Завданням цього війська було патрулювання берегів Кавказу і Криму. Розташовувалося воно в Приазов'ї, але в зв'язку з необхідністю заселення закубанських територій згадали і про нього. В 1862-1866 рр. на Кубань було переселено 1.142 сім'ї азовських козаків. Загалом 48% Азовського війська (5.238) переселилось на Кубань в 6 станиць, в тому числі в Анапську, Абінську і т.д., а 5.670 душ – забажали залишитися на Україні, і були переведені з козаків у державні селяни [38].

В 1829-68 рр. в складі двох полків в Аккерманському повіті існувало Дунайське козацьке військо з населенням 12.085 чоловік [4, с.414, 476; 39, ст.б. 406]. Під час розформування цього війська козаки були працевлаштовані в якості митників та в місцевій поліції. Бажаючих переселитися на Кавказ серед місцевих козаків не знайшлося [4, с.477].

Таким чином, після 1868 року на території сучасної України збройних козацьких формувань не залишилося, а українські козаки були зібрані в Кубанському козацькому війську. Активне заселення Кубанського краю почалося з 1868 року, коли були прийняті закони, які дозволяли іногороднім (городовикам, гамселям) селитись на козацьких землях та купувати власність [4, с.475]. До 1870 року їх ще записували в козаки, але потім уряд це заборонив [15, с.1212]. Протягом 1868-1883 років на Кубанські землі переселилось 250 тис. селян – переважно українців [15, с.1212]. Причиною була економічна зацікавленість. На той час на Кубані «середнім» вважалося господарство, яке мало 14-30 корів, 5-113 коней, 41-190 овець, 4-8 свиней [4, с. 511].

Після утворення Кубанського козацького війська, яке було розташоване на території Кубанської області, для козаків була введена нова форма, яка складалась з чорної, або так званої бузкової черкески з газирями, чорних шароварів з малиновим напівлампасом, папахи, або кубанки (у пластунів), з малиновим верхом, малинових погонів та башлика [40]. Але попри єдину форму, Кубанське військо так і залишилось неоднорідним, оскільки воно фактично складалось з трьох різних частин: чорноморців, лінійців та козаків закубанських станиць. Територія та національний склад Кубанської області станом на 1897 рік дається нижченаведеною таблицею [41]:

Таблиця 2

Територіально-адміністративний поділ та національний склад Кубанської області в 1897 році

№п/п	Відділ	Центр відділу	Територія (кв.верст)	Населення	Українці (%)	Росіяни (%)	Адиги і черкеси (%)	Кабардинці (%)
1.	Баталпашинський	станція Баталпашинська (11.473 чол.)	12.010,0	215.400	27,1	41,9	1,8	3,9
2.	Єйський	станція Уманська (11.137 чол.)	14.586,6	277.300	73,9	23,6	-	-
3.	Катеринодарський	місто Катеринодар (65.606)	6.141,3	245.173	51,8	34,2	8,1	-
4.	Кавказький	станція Тихорецька (5.000)	11.298,9	249.182	45,8	51,1	-	-
5.	Лабинський	місто Армавір (18.113)	9.317,9	306.733	18,9	75,2	-	-
6.	Майкопський	місто Майкоп (34.327)	14.613,6	283.117	31,3	56,9	4,9	2,1
7.	Темрюцький (Таманський)	станція Слов'янська (15.167)	13.266,2	342.976	75,2	17,1	-	-
	Всього		81234,5	1.923.881	47,4	42,6	2,1	0,9

Зауважимо, що «дід кубанської історії» Ф.Щербина вважав відсоток українців на Кубані вищим. За його підрахунками, українців на Кубані було 60-62%, а росіян 28-30% [15, с. 1220]. За даними, які наводять С.Чорний [42, с. 60], в 1897 році серед українців Кубані нараховувалося 447.954 козаки, 341.854 іногородніх, 109.446 міщан, 3.034 поміщики та 6.530 представників інших станів.

Національних протиріччя на Кубані не було, зате існували протиріччя за землю між козаками та іногородніми, чисельність та питома вага яких

через населення області постійно зростала. Якщо на момент закінчення Кавказької війни, в 1864 році в краї нараховувалося 1-2% іногородніх, то в 1880 році їх вже було 44% [4, с. 502]. В 1900 році іногородні складали 56,8% населення Кубанської області [4, с. 512], тобто їхня кількість перевищила кількість козаків. Таким чином, в Кубанській області через протиріччя між козаками та іногородніми була закладена «міна сповільненої дії», яка вибухнула в роки громадянської війни. Але це вже тема іншого дослідження.

1. Запорожская Сечь – Материал из Википедия – Свободной энциклопедии – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Филін В. Вожакі казацкой вольниці-<http://www.otechestvo.org.ua/main/20086/2309.htm>
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2 – К.: Либідь, 1995 – 608с.
4. Шамбаров В. Казачество: путь воинов Христовых. – М.: Алгоритм, 2009 – 688 с.
5. Савельев Е. Племенной и общественный состав казачества. Кубанское и Черноморское козацьи войска – http://passion-don.org/tribes/tribes_31.html
6. Кабузан В.М. Украинцы в мире. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
7. Судьба Ногайського орды. (21.04.2010). Блоги, мемуари, воспоминания – <http://www.novy.ru/blog/k-433-1|2445.php?pagen=2&print=Y>
8. Черноморське козацьке військо.- Матеріали з Вікіпедії.- Вільної енциклопедії- <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
9. Енциклопедія історії України. Т. 4.- К.: Наукова думка, 2007.- 528 с.
10. Енциклопедія українознавства. Т.3. Перевидано в Україні.-Львів: НТШ, 1994. – С.805-1199.
11. Фролов Б.Е. Переселение казаков Черноморского войска на Кубань – <http://www.yuga.ru/kazaki/history/index.shtml?id=4405>
12. Черноморское казачье войско.- Материал из Википедии.- Свободной энциклопедии. - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

13. Бурькина Л.В. Розширение военно-козачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII – 60-е г. XIX в (16.01.2007) - <http://heku.ru/page.php?al=alias9341>
14. Черноморская кордонная линия.- Материал из Википедии.- Свободной энциклопедии. - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
15. Енциклопедія українознавства. Т.4. Перевидано в Україні.-Львів: НТШ, 1994. – С.1205-1600.
16. Казачество.Ейский район - <http://in-ejsk.ru/my-priazovye/cossak.html>
17. Кубань. XXI век. История. История кубанского казачества - <http://kuban-XXI.h1.ru/history/13.html>
18. Епифанцев А. Геноцид, которого не было ч.1. (10.07.2009).- <http://www.apn.ru/publications/article/22023.html>
19. Николаенко Н.Д. Кавказское линейное казачье войско на защите южных рубежей России (1832-1860 гг.) - <http://www.nivestnik.ru/2004-2/08.shtml>.
20. Савельев Е. Башкиро-Мещерякское, Дунайское и Азовское казачьи войска. Переселение на Кавказ. Буджакские казаки. // Донские областные ведомости. №175/13.08.1913, стр 2-3-4XX - http://passion-don.org/tribes_20.html.
21. Буровский А.М. Вся правда о русских: два народа. - М.: Язуз -ЭКСМО, 2009 – 400 с.
22. Советская историческая энциклопедия. Т.3. – М.: Советская энциклопедия, 1963.
23. Колонизация линий и самоуправление у линейных казаков - http://pohodd.ru/artide_info.php?artides_id=238
24. Черноморская береговая линия. – Материал из Википедии. - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
25. Большая советская энциклопедия. 3-е издание. Т.11 – М.:Советская энциклопедия, 1973.
26. Савельев Е. Русское заселение Закубанского края казаками. Кнут и морковка. // Донские областные ведомости №253/24.11.1913 г. - <http://passion-don.org/tribes.html>
27. Енциклопедія історії України. Т.5. – К.: Наукова думка, 2008 – 568 с.
28. Адыги.-Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
29. Закончить противостояние в своём сознании.144 года назад завершилась русско – кавказская война - <http://www.islam.ru/pressclub/history/zavosul>
30. Абазины.- Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
31. Большая энциклопедия народов. Справочное издание. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007.-639 с.
32. Абхазы. Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
33. Чеченцы- Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
34. Берсанов Х. Из истории переселения вайнахов в Турцию // Историко-культурный журнал «Прометей».-2009.-23 сентября.-<http://www.chechen.org/page,6,348=zhurnal-chast.html>.
35. Ингуши. - Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
36. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. - М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2001-608 с.
37. Урланис Б.Ц. История военных потерь.-М.-СПб.: ПОЛИГОН-АСТ,1998.-558с.
38. Маленко А. Краткий обзор истории Азовского казачьего войска. - <http://www.lants.tellur.ru/~malenko/index.htm>
39. Советская историческая энциклопедия. Т.2.- М.: Советская энциклопедия, 1962.
40. Казачество. - Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
41. Кубанская область. - Материал из Википедии - Свободной энциклопедии - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
42. Чорний С. Українці в Євразії – К.: Гол. спец. ред. літ., 2002.-181 с.

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ УКРАИНСКИХ КАЗАКОВ НА СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ И СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИХ ЧИСЛЕННОСТИ В 1792 – 1900 ГОДАХ

Лавер А.Г. (Ужгород)

В статье изучается вопрос переселения украинских казаков на Северный Кавказ и анализ их численности в 1792 – 1900 годах. Изучается вопрос человеческих потерь враждующих сторон в годы Кавказской войны (1801 – 1864 годы).

Ключевые слова: Украинское казачество, Кубанское казачество, Человеческие потери в Кавказской войне.

SUMMARY

MIGRATION OF THE UKRAINIAN COSSACKS TO THE NORTHERN CAUCAZUS AND STATISTICAL ANALYSIS OF THEIR QUANTITY BETWEEN 1792-1900 YEARS

O. Laver (Uzhhorod)

The article deals with the migration of the Ukrainian Cossacks to the Northern Caucasus and statistical analysis of their quantity between 1792-1900 years. The losses in manpower in Caucasus war (1801-1864 years) are under the investigation.

Key words: Ukrainian cossacks, Kuban cossacks, Human losses in Caucasus war.

УДК 94 (477.87) "19"

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПІВНІЧНО-СХІДНИХ КОМІТАТАХ УГОРЩИНИ В 60-х РОКАХ ХІХ ст.

Кашка М. Ю. (Ужгород)

У статті проаналізовано процес національного відродження русинів Закарпаття в 60-х рр. ХІХ ст. Показано, що його провідною силою і надалі залишалося духовенство і невелика група світської інтелігенції. Це наклало на русинський рух виразний відбиток. Національне відродження залишилося справою самотніх відданих народним інтересам діячів. Але русинська інтелігенція Закарпаття не змогла вирішити ні проблеми національної орієнтації, ні питання літературної мови.

Ключові слова: русини Закарпаття, етнічна ідентичність, слов'янська взаємність, русофіл, панславизм, «угорська політична нація», будителство, революція, національне відродження.

У 60-х рр. ХІХ ст. національне відродження русинів набуло політичного характеру і значимості. Його провідною силою і надалі залишалося духовенство і невелика група світської інтелігенції. Проте ситуація в руському середовищі в плані його національної консолідації була набагато гіршою, ніж в період революції і перші роки після неї. В роки абсолютизму переважна частина греко-католицького духовенства стала на шлях добровільної мадяризації. А перед Угорщиною в 60-х рр. ХІХ ст. відкривалися два можливі шляхи: або боротьба за повну національну незалежність і швидке завершення демократичних перетворень в союзі з нацменшинами, або союз з Габсбурзькою династією, з частковим обмеженням державного суверенітету і прав нацменшин, з поступовими суспільно-політичними змінами. Був обраний другий шлях [8, с. 49].

Небезпечність австро-угорської угоди для руської спільноти бачили пряшівські діячі О.Духнович, А.Добрянський, О.Павлович і інші. В зв'язку з цим виникли дві концепції вирішення "руського питання", які відрізнялись між собою постановкою питання про широту прав руської меншини, а також способом і формами їх досягнення, хоча обидві передбачали, що досягнути успіху можна тільки через угорський парламент. Але між ними були і принципові відмінності. Антиугорська група, очолювана А.Добрянським, на перший план ставила створення "руської адміністративної території" з підтримкою Відня. Проугорськи орієнтована група з Ужгорода не

тільки відмовилась від такої вимоги, але вважала її провокативною і різко виступала проти неї. Група А.Добрянського, як і в період революції, і після неї орієнтувалась виключно на династію Габсбургів і вирішення "руського питання" очікували від Відня. Внаслідок цього про спільні дії "Пряшева" і "Ужгорода" в руському питанні не могло бути і мови [22, с.59].

В березні 1861 р. проходили перші після революції вибори до земських представництв, в тому числі і до угорського парламенту, Державних зборів. Група А.Добрянського розуміла, що її представники не можуть бути обрані без співробітництва з греко-католицьким духовенством. Тому в свою передвиборчу програму А.Добрянський включив і питання збереження для священиків "коблини" і "роковини", державну фінансову допомогу греко-католицькій церкві. Та виявилось, що розходження між духовенством і невеличкою групою світської інтелігенції були надто великі. Політичну частину програми А.Добрянського духовенство вважало надзвичайно радикальною і відмежувалось від неї. А.Добрянський і його прибічники вимагали: "Угорський парламент має схвалити закон про відокремлене руське воеводство, таке ж саме, яке мають серби в південній Угорщині; русини повинні мати в цьому воеводстві власний сейм; русини мали б мати можливість самі обирати своїх єпископів за звичаями східної церкви; греко-католики мають бути відокремлені від Естергомського архієпископства, потрібно створити власне архієпископство; руська територія має